

Мадумарова Б.Т., Мадумарова М.К.

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ
ПЕДАГОГИКАЛЫК КӨЗ КАРАШТАР**

Мадумарова Б.Т., Мадумарова М.К.

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ
ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВА**

В.Т. Madumarova, М.К. Madumarova

**PEDAGOGICAL EXPLANATIONS IN THE CREATIVITIES
OF CHYNGYZ AITMATOV**

УДК: 37.013/894.341.09

Педагогика бир бүтүн билим берүү процесси болуп саналат, ал инсанды тарбиялоо, окутуу жана билим берүү шартында инсанды калыптандырууга багытталган. Педагогикалык процесс коомдун максатуу багытта иш аткаруусу менен адамзаттык инсанды өнүктүрүүгө багытталган. Элдик педагогиканын көйгөйлөрүн илимий изилдөө мындай жагдайды айгинелейт, тарбиялоонун элдик тажрыйбасын изилдөө тарыхый өнүгүүнүн бардык этаптарында өткөн жана ушул убактагы педагогдордун илимий кызыкчылыктарынын чөйрөсүнүн социалдык-тарыхый феномен катары кирет. Чыңгыз Айтматов көрүнүктүү жазуучу жана коомдук ишмер, ал өзүнүн чыгармалары аркылуу жааштарды тарбиялап жатат. Макалада Чыңгыз Айтматовдун көз караштарынын негизинде анын педагогикалык карашы каралууда. Макалада белгилүү жазуучу Чыңгыз Айтматовдун-товарынын чыгармаларында элдик педагогиканын түшүнүгү берилген. Эл адабиятын окутуу процессинде жазуучунун чыгармаларына орун көрсөтүлгөн.

Негизги сөздөр: этнопедагогика, үй-бүлөлүк тарбиялоо, кыргыз адабияты, окутуу процесси, педагогикалык көз караш, адам, коом, жаратылыш.

Педагогика является целостным образовательным процессом, направленный на развитие и формирование личности в условиях её воспитания, обучения и образования. Педагогический процесс направлен на развитие человеческого индивида в процессе целенаправленной деятельности общества. Научные исследования проблем народной педагогики свидетельствуют, что изучение народного опыта воспитания как социально-исторического феномена на всех этапах исторического развития входило в круг научных интересов педагогов прошлого и настоящего. Чыңгыз Айтматов выдающийся писатель и общественный деятель, который через свои произведения воспитывает молодежь. В статье рассматриваются педагогические взгляды Чыңгыз Айтматова на основе его произведений. В статье дается представление народной педагогики в произведениях известного писателя Чыңгыз Айтматова. В процессе обучения народному воспитанию указано место произведениям писателя.

Ключевые слова: этнопедагогика, семейное воспитание, кыргызская литература, процесс обучения, педагогический взгляд, человек, общество, природа.

Pedagogy is a holistic educational process aimed at the development and formation of personality in the conditions of its education, training and education. The pedagogical process is aimed at the development of the human individual in the process of purposeful activity of society. Scientific researches

of problems of national pedagogics testify that studying of national experience of education as socially-historical phenomenon at all stages of historical development was included in a circle of scientific interests of teachers of the past and the present. Chyngyz Aitmatov is an outstanding writer and public figure who educates young people through his works. The article considers pedagogical views of Chyngyz Aitmatov on the basis of his works. The article presents the representation of folk pedagogy in the works of the famous writer Chyngyz Aitmatov. In the process of learning national education is indicated as the place of the writer's works.

Key words: ethnopedagogics, family education, kyrgyz literature, learning process, pedagogical view, person, society, nature.

Залкар жазуучу, коомдук жана мамлекеттик ишмер Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу», «Атадан калган туяк», «Бетме-бет», «Эрте келген турналар», «Жамийла», «Кызыл жоолук жалжалым», «Ботогоз булак», «Биринчи мугалим», «Гүлсарат», «Ак кеме», «Деңиз бойлой жорткон ала деңиз», «Кылым карытар бир күн», «Кассандра тамгасы», «Кыямат» чыгармаларында жер жана адам, адам жашаган коом, аны курчап турган дүйнө, жаратылыш проблемалары көтөрүлгөн.

Ар кандай чыгармачыл адам, мейли ал жазуучу болсун, мейли сүрөтчү болсун, мейли музыка жазуучу болсун, сөзсүз өзүнүн катыштыгы бар элдин жана улуттун салттарынан өнүп чыгат. Элдик таалим-тарбиядан алган түшүнүк ошол чыгармаларда чагылдырылат. Элдик улуттук педагогика чыгарманын жарлышына түрткү берет. Ч.Айтматов да элдик тарбиялык салттарга кайрылып, өзү коомго активдүү аралашып, советтик илимий педагогикадан таасир алып, аны элдик педагогика менен жуурулуштуурду.

Эгерде жазуучуну бүтүндөй бир чыгармасын боз үй деп эсептесек, ошонун кереге-ууктары ар түрдүү булактардан куралат. Бир булагы – элдик таалим тарбия салттары. Ушундай таалим-тарбиялык салттарды чыгарманын көркөм эстетикалык курамынан алып салсак, анда жанагы боз үй шалдырып күбүлүп түшөт. Айтматовдун чыгармаларынын бирден бир максаты – адам баласын тарбиялоо. Чыгармаларынын ичинен «Жамийла» повестин талдоого алып карайлычы. «Жамийла» повести жазуучунун атын дүйнөгө тааныткан чыгарма гана эмес, ал улуттук алкакта ой жүгүртүүнү жаңы тепкичке көтөрүлгөндүгүн ачык айгинелеген коомдук турмушта болуп жаткан

өзгөрүүлөргө кабарчы чыгарма болду. Ал гана эмес, «Жамийла» повести үй-бүлөлүк таалим-тарбиянын элдик салттарын камтыган повест катары баа алды. Повесттеги «.....берки кичи үйдө болсо, биздин жакын туугандарыбыз турат. Жакын дегеним, ортобуздан эки үч ата өтсө да, алар менен башынан малыбыз, жаныбыз бир. Тээ чоң аталарыбыз бирге көчүп, бирге конуп, өтө ынтымактуу турушкан экен, ошолордун салты менен биз дагы арабызды алыстатпай кол үзгөн жокпуз. Кийинчерек берки үйдүн ээси дүйнөдөн кайтып, артында аялы менен эки уулу калат. Илгертен калган адат боюнча туугандар жесирдин башын байлап коёлу деп, арбак кудайга тууралап: менин атама никелешип коюшат» деген баяндоодо салттуу кыргыз үй-бүлөсүнүн бир топ белгилерин көрөбүз: эки үйдүн жанаша турушу; ортодон эки үч тууган өтсө да жакын туугандардын бир турушу, алардын малы, жаны бир болушу, кичи апанын бригадтар менен жаакташпай жүр деген жагына жүрүп, берки жаш келиндер менен тең катары эле арык да чаап, суу да сугарып, кетмен колунан түшпөй жүрүшү жана башкалар. Демек бул үй-бүлө бардык жагынан алып караганда кылымдардан берки кыргыздардын салтын, үрп-адатын, ошонун ичинде педагогикалык тарбиясын чагылдырган повест. Жазуучунун чыгармаларын талдоодо төмөнкү ойлорду эске алалы:

Үй-бүлөнүн билерманы да, баарын жай жайынан коюп турганы да - байбиче. Ал эки үйдүн ынтымагын, ырыс-берекесин сактаган, эки үйдү адилеттүү башкарганы да – Сейит айткан апасы. Жамийла ошол кишинин дегенинен чыкпай, ошого баш ийип кызматын кылган келин. Бул да чоңдорго урмат, сыйды, тарбияны баяндап турат. Келиндин жумуштарын так аткарышы кыздар үчүн үлгүлүү мисал боло алат.

Повестин башкы линияларынан бири дал ушул – кайын эне менен келин мамилеси. Экөөнүн ортосундагы мамиле салттуу кыргыз этнопедагогикасынын так далили. Бригадир Орозмат келип Жамийланы араба айдоого чакырганда эң алды менен өз кайын эне, кайын атасынан эмес, байбичеден уруксат сурайт. Ал эми байбиче келинин аяп келинин эркектин жумушуна – араба айдоого чыгаргысы келбейт. Бул учурда да тарбияны байкоого болот. Анткени байбиче келинин аяп жек көрбөй, аны аяшы оор ишке жибергиси келбегени – тарбия. Азыркы учурдагы кайнене менен келиндин ортосундагы мамилелер ар түрдүүчө. Повестти окуган адамдын бул жөнүндө көз карашы өзгөрүп, турмуштун маңызын түшүнө баштайт.

Жамийла Осмонду жаман көрсө да ага сылык сүйлөгөнү азыркы учурдагы кыздарга, балдарга үлгү боло алат. Чыгармадан балдар жек көргөн кишисиби же жакшы кишиби, жаман кишиби, аларга сылык мамиле кылуу адептүүлүккө жатарын билишсе болду. Жамийла элдик тарбиялык салттардын «реформатору» да, «революционер» да эмес, ал ошол эле салттардын ичинде жүрүп, анын алкагынан чыкпаган жөнөкөй бир жайлоодогу кыргыз кыз.

Жамийланын образынын эң таалуу жери – ал Садыкты сүйбөсө да ага бир жолу да акарат келтирбейт, анын ушактабайт. Жөн эле ушунун өзү бизге үй-бүлө жөнүндө канча таалим, тарбия берет. Андан сырткары Садыктын согушка кеткени, өз ата-мекенин сүйүү, аны коргоо сезими пайда болот. Жамийла Сейитти «кичине бала» деп тергеп коюусу, ага жаман сөз айтпай эле тарбия берүүсү дагы эле ошол үй-бүлө тарбиясы. Эже-синдини, ага-ининин бири-бири менен болгон мамилесин үйрөтөт.

Дагы анчалык байкалбаган бир детал бар. Ал Даниярдын адамдык бейнесиндеги улуттук салт-санаага берилгендиги. Мисалы, ал канчалык жетим өсүп, алыс журтта ит көрбөгөн азапты көрүп келсе да, өз элин, кайын журтун издеп келгени. Өз элине болгон сый урматы жети-атасын тууган-уругун сыйлоо деген этикалык тарбиялык таалимдер бар.

Чыгарма дал ошол кыргыз кыйырынан чыккан элдик тарбиялык салттардын алкагындагы турмуш чындыгын жана адамдын аракеттерин көрсөткөндүгү менен эстетикалык жактан болсун, поэтикалык жактан болсун, таалим берүүчүлүк жактан болсун жыйырманчы кылымдагы улуттук маданияттын бийик чокуларын биринде турат.

Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестиндеги бир үй-бүлөдөн атанын жана үч уулдун согушка кетиши, алардын мекенин коргоо үчүн баш тартпай барышы, а түгүл бирөөсүнүн (Жайнак) өзү суранып жүрүп урушка аттанышы-кыргыз үй-бүлөсүндөгү ошол тарбиянын уландысы, советтик мезгилде да жашап жаткандыгын белгиси.

Элдик ишеним жандуу жаратылыштын пирлерин ойлоп тапканда, Үркөр-Ата деген пирди да ойлоп таап, эгин сээп жаткан дыйканга өтүп бараткандар «Үркөр-Ата тогошуп, алас болсун эгинин» деген батасын ыроологон. Жазуучу муну тек гана бир табият көрүнүшүн көрсөтүү адабияттагы пейзажын колдонуу үчүн жасап жаткан жок, бул элдин кылымдардан берки тарбия-таалим салттарынын согуш учурунда да сакталып, ошол салттар кыйын учурдун адамдарын ичтен кристаллдай тазалап, алардын моралдык этикалык бийиктигин ачып берүү үчүн пайдаланылууда.

Ушундай тарбияда өскөн Толгонайдын тилеги өтө жөнөкөй. Күйөөсү Субанкулдун саман көтөргөн дыйкан гана болушу. Себеби дыйкан – жердин ээси, баарын баккан адам. Анын башка сапаты эмгекчилдиги, эл ичинен чыккандыгы, элге, журтка күйүмдүүлүгү. Ушундай адамдар гана жакшы адамдарды тарбиялап, ушундай адамдар гана нравалык жактан бийик болот.

Нарктуу кыргыз үй-бүлөсүндө эң биринчи түшүмүн балдары ата-энеге ооз тийгизген салт буларда да сакталат. Касым апасынын алдына нан сындырып: «Ысык эле бойдон экен. Ал апа, жаңы буудайдын нанынан биринчи ооз тийгиз»² - дейт. Бул ата-энени урматтоо, аларга өз эмгек мээнетин натыйжасын көрсөтүү, ошол эле кезде ата-энесин батасын алуу.

Элдик салт Толгонайдын күйөөсүнүн жана уулунун каза болгондугун угузуу учурунда да байка-

лат. Айылдын ак сакалы Толгонайдын жанына келиши, ага суук кабарды салт боюнча жеткириши айыл аксакалынын элдин жүгүн кошо көтөрүшкөнүн сүрөттөп жатат. Традициялуу кыргыз этнопедагогикасында кишинин ысык-суугунда эли бирге болуп, анын жалгыз эместигин, дайыма колдоо көрсөтүүсү парз экендиги маалым. Толгонай ушул айрылыкты эл менен бирге көтөрдү. Эл болбосо, балким ал ооруп, төшөктө жатып калмак.

Бир балага жети кошуну ата-эне дегендей баланы өз ата-энеси да, коом да тарбиялайт. Бул кыргыз элдик педагогикасында ар дайым көпчүлүктөн бөлүнгөн адамдарды ошол көпчүлүк өзү тарбиялаган. Жекшенкулду коом тарбияга чакырганы далилдеп турат. Жазуучу жардам туугандарынан гана эмес, кошуналарынан да оор учурда жардам берилишин даана көрсөткөн. Толгонай менен Айшаны ортосундагы мамилени мисал келтирүүгө болот. Мына ушундай кошуналык мамиле повесте жөн гана дал келүү, кирди чыкты нерсе эмес, ал биринчиден каармандардын мамилелешүү схемасын көрсөтсө, экинчиден, элдик салтты чагылдырып берүүдө, үчүнчүдөн кошуначылык мамиленин кийинки муундарды тарбиялоодо чоң мааниси бар экендигин эске алып, андагы тарбиялык насааттарды сууруп чыгып, ошолордан үлгү алгыла деген ибараттар айтылууда.

Кыргыз элинин үй-бүлөлүк тарбиялоо салтарынын энциклопедиялык чыгармаларына Толгонай менен байланышкан окуялар да киргендигин таанууга болбойт. Жазуучунун чыгармаларындагы эстетикалык сабактар элдик таалим-тарбия жөрөлгөлөрүн терең алып бергендиги менен барктуу.

Байыртадан эле кыргыз жылкы жаныбарына өзгөчө мамиле жасаган. Мына ушул мамиле жазуучунун «Эрте келген турналар», «Гүлсарат» повесттеринде өтө чеберчилик менен чагылдырылган. Коомдо инсандын өзүн эле эмес жаныбарларды сыйлоо, аларга аяр мамиле жасоону эскертип кеткен.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында аялдардын образы өзгөчө көрсөтүлгөн. Элде: «Эр адамдын жигиттик наркы аялга жасаган мамилесинен билинет», - деген сөз бар эмеспи. Жигиттик нарк-насилдин чен өлчөмү залкар жазуучу Ч.Айтматовдо бөтөнчө байкалат. Жамийла, Сейде, Толгонай, Жайдар, Бүбүжан, Зарипа, Мырзагүл дегеле жазуучунун чыгармачылыгындагы аялдардын образы чебер сүрөткердин зирек акыл сезими менен бааланып, аял кадырынын өзүнчө бийиктиктери көрсөтүлгөн. Эгер жазуучунун чыгармачылыгынын жалпы картинкасын көз алдыга элестетсек, анын алгачкы этабында аялдардын образына бөтөнчө берилгендигин байкоо кыйын эмес. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы аял сулуу, ысык жан, тукум улаган жөнөкөй гана эне эмес, эр жигиттин

жан дүйнөсүнө чагылгандай жарык чачып, жашоосуна дүрбөлөң салып, анын өмүрүнө кайра жаралуу тартуулоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон табияттагы зор күч, турмуш туткасы. Аял үйдүн куту деген түшүнүктүн, аял элдин куту деген көркөм жалпылоо деңгээлине көтөрүлүшү Толгонайдын образынан көрүндү. Эгер башкалар аялга болгон мамилесин залкар жазуучудан үйрөнүшсө, мекенибиз гүлдөп, жашообуз жаркып кеткени бардыр.

Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматовдун сыйкырдуу калеминен жаралган талантуу чыгармалары жалаң эле кыргыз адабиятына эмес, ошондой эле элдик тарбиялоого да чоң салымын кошту. Жазуучунун кыска аңгемелеринен тартып, терең философиялык мазмундагы көлөмдүү повесттерине чейин каармандардын ички дүйнөлөрү психологиялык аспектиде терең изилденет. Ч.Айтматовдун чыгармаларын окуган окурман жөн эле чыгарманы окуп билбей, андан өзүнө өтө көп нерсе, таалим, тарбия алат. Ч.Айтматов чыгармаларын элдик педагогиканын деңгээлде жазып, аны окурманга түпкү маанисин жеткирип бере алган.

Ч.Айтматовду биз мыкты педагог, психолог, олуя десек жаңылбайбыз. Себеби «Ак кеме» повестиндеги баланы атасын күтүшү олуя экендигин далилдеп турат. Ошол кездеги баланын атасынын жолун карап күтүшү – учурдагы миңдеген балдардын Россияга акча таап келем деп кеткен ата-энелерин күтүшү деп да түшүнсөк болот. Ч.Айтматов бала өз өз ата-энесинин колунда чоңоюшу керек деген ойду айткысы келет. Мындай педагогикалык мааниге ээ ойлор жазуучунун бардык чыгармаларында кезигет. Ошондуктан Айтматовдун чыгармалары бала тарбиясында өзгөчө мааниге ээ. Жазуучунун чыгармаларын окутуу азыркы замандын талабына ылайык болгондуктан аларды окуучуларынын кабыл алуу жана өздөштүрө билүү жөндөмдүүлүгүнө жараша окутуу зарыл.

Адабияттар:

1. Айтматов Чынгыз. Чыгармалар жыйнагы I-VIII том. - Б., 2009.
2. Мамбеталиев А. Ч.Айтматовдун чыгармаларын окутуу. - Ф., 1970.
3. Момбеков К. Ч.Айтматовдун айрым чыгармаларын окутуу. - Ф.: Мектеп, 1970.
4. Айтматов Ч. 5 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы: А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. 2-т., - Б., 1999. - 17-б
5. Муратов А. Адабият – ыйман сабагы. - Б., 1993.
6. Муратов А. Көркөм чыгарма жана анын ички сырлары. - Б., 2009.

Рецензент: к.пед.н. Каранова Т.Н.